

УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2: 001.4]: 37.0

DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.4-1/01>**Борисов В. А.**

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ТЕРМІНОЛЕКСИКА ГАЛУЗІ ОСВІТИ В КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНОМУ АСПЕКТІ

Комунікативно-прагматичний аспект вивчення української мови (за професійним спрямуванням) вимагає уваги як до власне комунікативних, так і до прагматичних компонентів мовних / мовленнєвих явищ, пов'язаних із суб'єктом мовлення, адресатом, соціальними дозволами або заборонами на ті чи ті мовленнєві дії. Соціум зумовлює існування типових царин спілкування, зокрема таких, як адміністративно-юридична, наукова, освітня тощо. Уживання термінологічної лексики залежить від соціальної та конкретної комунікативної ситуації.

Щоб досконало вивчити професійне мовлення та його складники, передусім термінологічну лексику, доцільно розрізняти два аспекти: структуру термінів і мовні компетенції. Будь-який текст фахового спрямування необхідно аналізувати з урахуванням категорії мовної особистості, яка реалізує комунікативний потенціал у професійному мовленні, перебуває в центрі процесів, пов'язаних із термінологічним регулюванням.

У поданій розвідці термінологія та професійне мовлення виходять за межі літературної мови і трактуються як різновиди мовного функціонування відповідно до слабко вираженої варіативної забарвленості. Варіативні характеристики професійного мовлення обмежуються в цьому разі загалом галузевою лексикою і зводяться переважно до використання професіоналізмів. Мовлення представників професійних об'єднань вирізняється наявністю виробничих термінів і зворотів мовлення. У статті досить широко визначено термінологію освітньої галузі на прикладі комунікації між фахівцями, незалежно від того, у якій формі вона віддзеркалюється: у письмовій чи усній, в офіційному чи неофіційному спілкуванні.

Соціальній структурі мови і структурі мовленнєвої поведінки людей у суспільстві притаманні специфічні риси, зумовлені соціальною природою мови. Це й типи варіювання засобів мови, і соціальні характеристики мовців, і умови, за яких мовлення відбувається. Розподіл мовних ресурсів залежить від сфер і умов спілкування. Щоб адекватно сприймати терміни, що належать конкретній галузі, необхідно сформулювати основні правила, створені для розуміння наявних і нових термінів.

Ключові слова: *термінолексика, галузь освіти, комунікативно-професійний аспект, засоби спілкування, професійна комунікація, термінознавство, псевдотерміни.*

Постановка проблеми. У будь-якій галузі професійної сфери існує проблема мови як засобу наукового пізнання, мови, адаптованої до адекватного відображення й передання логічно систематизованого уявлення про спеціальні знання. Цим зумовлена особлива увага вчених до її функціонування в різних царинах суспільної практики. У наукових дискусіях усе частіше звучить термін «мова для спеціальних цілей» (*Language for Specific Purposes*) або рівноцінна номінація «мова за професійним спрямуванням» («фахова мова»).

Мова, що використовується для цілей професійної комунікації в галузі освіти, вирізняється певними характеристиками. Її структура містить мовні засоби, які функціонують у текстах різних стилів, відповідно до освіти взагалі, що зумовлює їхній особливий статус: корпус термінологічних найменувань галузі освіти забезпечує функціонування української мови як державної; тексти нормативно-правових актів адресовані не тільки фахівцям, але й усім, хто дотичний до освіти, вони регульовані законодавством, тож система галузі освіти не є закритою, соціально обмеженою

підсистемою національної мови, не є соціолектом, а постає як реалізація сучасної української літературної мови у спеціальній функції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Надзвичайно своєрідний і неоднорідний прошарок лексики національної мови, тобто термінологічна лексика, є об'єктом багатьох наукових розвідок. У 50–60-х рр. ХХ ст. термінологічним проблемам присвячувалися роботи таких лінгвістів, як: О. Ахманова, В. Виноградов, Т. Канделакі, А. Реформатський. У 70–80-і рр. минулого століття вчені починають займатися вивченням термінів спеціальних галузей знань, зокрема А. Герда (1986 р.), В. Даниленко (1977 р.), М. Гвішиані (1986 р.), В. Лейчик (1990, 1996 рр.). Серед сучасних науковців можна відзначити Т. Лепеху, Ю. Рисіч, Г. Сергєєву, Н. Хрикіну, О. Чуєшкову, Д. Шапран, С. Шестакову.

Постановка завдання. Попри значні досягнення сучасного вітчизняного термінознавства, багато питань постають дискусійними, зокрема семантичні особливості терміна порівняно із семантикою загальноживаного слова (зауважимо, що багато юридичних, економічних та освітніх термінів є словами загальновідомими й загальноживаними), але не повною мірою визначається специфіка лексико-семантичного варіювання термінів, проблема полісемії (і квазіполісемії) терміна та його неоднозначності, не вивчені досить питання взаємозв'язку спеціального (наукового) мислення й категоріальності мовних форм у термінології, як і раніше, відсутня загальноприйнята типологія термінологічної лексики.

Усе це неоднозначно сприймається у вивченні терміносистем, які формуються, перебувають у процесі становлення й розвитку, що визначається поєднанням різноспрямованих тенденцій.

Однією з таких наукових терміносистем є терміносистема галузі освіти. Вагомими умовами її становлення як наукової терміносистеми є екстралінгвальні чинники. Принципові зміни, що відбулися в середині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. в політичній, державно-правовій і освітній системах України, реалії того часу зумовили виникнення нових інститутів, утілили в життя фінансово-економічні явища, адже освіта потребувала нових підходів і рішень. Відповідним чином це забезпечило виникнення в мові великої кількості слів, які використовували для нових номінацій. У цей період почало розвиватися законодавство України, основним завданням якого стало формування нормативно-правової бази, що визначала діяльність закладів освіти, це зумовило створення

великої кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили, з одного боку, і активізацію науково-дослідної роботи, присвяченої зазначеній сфері суспільної практики, із другого.

Повноцінне функціонування нової галузевої терміносистеми можливе лише за умови її задовільної кодифікації. І якщо в 60–70 рр. ХХ ст. кодифікація термінології пов'язана насамперед із процесами уніфікації та стандартизації (у термінознавстві декларується принцип ізоморфізму: одному спеціальному поняттю має відповідати один термін), наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. лінгвоцентричний підхід усе частіше поступається місцем антропоцентричному. Наукові об'єкти спрацьовують передусім на користь людини, для розвитку особистості та її вдосконалення. Термінологічну лексику розуміють як засіб маніфестації професійного мислення, тому зміст і форма термінологічного найменування аналізуються в аспектах функціонального призначення мовного знака. Крім того, інтенсивна наукова та практична діяльність у цій галузі можлива за умови особливої уваги до підготовки фахівців, одним зі складників якої є мовна підготовка – вивчення української мови як основного засобу професійної комунікації. Усе це потребує проведення цілеспрямованого багатоаспектного лінгвістичного дослідження й зумовлює актуальність поданої наукової розвідки.

Об'єкт дослідження – терміносистема галузі освіти. Предмет дослідження – термінологічна номінація, проаналізована водночас у динамічному і статичному аспектах, тобто як процес найменування спеціальних понять у галузевій терміносистемі та результат діяльності мовного колективу – власне мовні одиниці, що виконують номінативну функцію і мають комунікативну значущість у галузі освіти. Основною цариною дослідження термінолексики був обраний професійний дискурс і функціонування в ньому відповідних термінів, що дозволило виявити низку специфічних особливостей різних типів слів, які належать як спеціальній лексиці, так і окремим термінологічним одиницям. Терміносистема галузі освіти презентована як система термінів та інших термінологічних і терміноподібних одиниць, об'єднаних у дослідженні номінацією «термінолексика». Виявлення специфіки семантичних, структурних, комунікативно-прагматичних характеристик різних груп термінологічних найменувань у діахронічному та синхронічному аспектах дозволяє детально розглянути питання про стратифікацію термінолексики галузі освіти.

Виокремлення термінів як предмета дослідження категорії термінологічної номінації у професійній галузі освіти й багатоаспектний її опис дає змогу уточнити низку теоретичних положень, пов'язаних із вирішенням дискусійних питань сучасного термінознавства, серед яких межі семантичного і структурного варіювання терміна, проблема тотожності термінологічної одиниці, синонімії і квазісинонімії в галузевій терміносистемі, питання про способи творення багатоконпонентних термінологічних найменувань, критерії розмежування аналітичних термінів у професійному дискурсі, питання про природу аналітичних термінів, категорії оцінки в термінології тощо.

Метою розвідки є аналіз термінологіки галузі освіти в комунікативно-прагматичному аспекті.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі завдання:

- 1) визначити основні параметри функціонування терміносистеми галузі освіти;
- 2) виявити основні закономірності й тенденції функціонування термінологіки галузі освіти в жанрах офіційно-ділового, наукового й публіцистичного мовлення.

Виклад основного матеріалу. Становлення і розвиток термінологічної лексики галузі освіти зумовлені об'єктивними чинниками – соціальними потребами професійної комунікації в найменуванні об'єктів і понять професійної сфери, насамперед інтенціями мовної особистості, що створює й удосконалює галузеву терміносистему та її потенційні можливості.

Залежно від сфери вживання, стильової та жанрової реалізації, ті самі терміни можуть мати не тільки семантичні, а й функціонально-прагматичні характеристики. Ділова й наукова мова так само є типовою сферою актуалізації мовних одиниць, зокрема термінів, багато з яких у своєму основному значенні (як засіб номінації спеціальних понять) можуть функціонувати й у різних жанрах публіцистичного стилю, якщо проблеми виявляються важливими, значущими, цікавими для всього суспільства, й окрема галузь професійної діяльності стає об'єктом засобів масової комунікації. Окремі терміни на рівні свого найближчого мовного значення використовуються будь-ким у розмовному мовленні. Крім того, особливою стилістичною категорією виявляються професіоналізми – професійні просторічні слова. Категорія професійного просторіччя не повинна пов'язуватися з недостатньою мовленнєвою культурою носіїв. Уживання професіоналізмів у неофіційному або напівофіційному повсякден-

ному спілкуванні дозволяє компенсувати ситуацію мовного цейтноту (професіоналізми як прості за структурою найменування здатні замінити полілексемні терміни), крім того, вони залучають у комунікативний акт ділового спілкування риси антропоцентричної спрямованості, що зумовлено певними комунікативними завданнями (бажанням комунікантів знизити реєстр офіційності).

У законодавчій практиці (основні жанри законодавчого підстилю офіційно-ділового стилю: *кодекс, закон, постанова, наказ*) домінуючим текстом для термінологічної одиниці є текст нормативно-правового акту, що має вагому юридичну силу відповідно до інших нормативно-правових актів. І всі питання вживання термінологічної лексики в жанрах законодавчого підстилю виявляються пов'язаними з культурою юридичної техніки в широкому розумінні.

Нині українське законодавство розвивається досить динамічно (одні законодавчі акти вводяться в дію, інші скасовуються), і це не може не відбиватися на корпусі термінологічних номінацій, особливо на семантиці термінологічних одиниць. На перший план висувається поняття змістовної нормативності терміна. Наприклад, термін *контроль якості освіти в Україні* детально розкривається в постанові Кабінету Міністрів України від 14 березня 2018 р. № 168. У Положенні про Державну службу якості освіти в Україні зазначено: «Державна служба якості освіти України (далі – Служба) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра освіти і науки та який реалізує державну політику у сфері освіти, зокрема з питань забезпечення якості освіти, забезпечення якості освітньої діяльності, здійснення державного нагляду (*контролю*) за закладами освіти щодо дотримання ними законодавства» [2].

Порівняймо з постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 538. У Положенні про Державну інспекцію навчальних закладів України зауважено: «Державна інспекція навчальних закладів України (ДІНЗ) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра освіти і науки та який реалізує державну політику у сфері здійснення державного нагляду (*контролю*) за діяльністю навчальних закладів, підприємств, установ та організацій, які надають послуги у сфері освіти або провадять іншу діяльність, пов'язану з наданням таких послуг, на підставі ліцензій, виданих

у визначеному законодавством порядку, та видають документи про освіту державного зразка, незалежно від їх підпорядкування і форми власності» [2].

У контексті цих документів аналізована номінативна одиниця не тільки модифікує своє значення, а й знаходить нові прагматичні характеристики. «Великий тлумачний словник» трактує: «Контроль – перевірка, облік діяльності кого-, чого-небудь, нагляд за кимось, чимось; установа або організація, що здійснює нагляд за ким-, чим-небудь або перевіряє його» [1, с. 451]. Семантичний обсяг термінологічної одиниці після оновлення Положення, з одного боку, принципово не змінився (ядро семантичної структури терміна зберігається, а із другого, – інтерпретація термінологічної одиниці стала дещо не такою, як була.

У галузевій науці (у жанрах наукового стилю) передусім аналізуються аспекти, пов'язані з когнітивно-інформаційною природою терміна. Термін у науковому стилі виконує насамперед евристичну функцію, тобто є інструментом пізнання. У наукових дослідженнях можуть бути подані кілька дефініцій, що репрезентують ті чи ті відтінки непростого явища і, можливо, по-різному визначають, за умови предмета денотації, співвідношення складників денотата. Правомірність існування кожної з таких дефініцій може підтримуватися певними теоріями, доробками вчених, які представляють різні наукові школи й напрями. За таких умов термін є засобом кодування всієї наукової інформації про певний об'єкт номінації, позначенням усієї сукупності професійних знань (закріплених у фахових текстах) про спеціальний об'єкт денотації, але у становленні того чи того наукового поняття, яке називає термін, крізь призму когнітивно-інформаційної природи, може бути засобом номінації такого маловивченого явища. Деякі уявлення про останнє можуть бути навіть помилковими, але в розвитку науки відбувається коригування семантичного обсягу терміна й закріплення за ним нової інформації. Цей процес є однією із причин виникнення в терміносистемі псевдотермінів.

У терміносистемі галузі освіти за певних типів референційної співвіднесеності псевдотермінами можуть бути терміни *освітній мем*, *рівень акредитації*.

Мем (англ. *теме* від гр. *μνημα* – *спогад*):

1. Одиниця культурної інформації, поширювана від однієї людини до іншої за допомогою імітації, навчання тощо.

2. У культурології – одиниця інформації, яка міститься у свідомості і діє на події таким чином,

щоб у свідомості інших людей утворилося більше число його копій.

3. У соціології – одиниця суспільної взаємодії.

4. У психології – одиниця мислення, завдяки якій здійснюється його процес [4].

Акредитація (франц. *accreditation*, від лат. *accredo* – *довіряю*).

1. У міжнародному праві – сукупність дій, пов'язаних із призначенням і вступом на посаду голови дипломатичного представництва або постійного представника держави при міжнародній організації.

2. Практика визнання відповідним органом або організацією права журналіста на одержання певної інформації та сприяння в її одержанні.

3. Процедура визнання або підтвердження державними органами компетентності організації виконувати роботи в певній сфері [4].

Функція як інструмент пізнання зумовлює зміну семантики (або варіювання семантичного обсягу) самого терміна, і зміна семантичних та функціонально-прагматичних характеристик термінологіки в жанрах наукового стилю має зворотний вплив у вживанні за умов практичного професійного спілкування, у жанрах офіційно-ділового стилю.

Термінологія галузі освіти може охоплювати окремі тексти публіцистичної спрямованості, зокрема офіційні наукові видання, інформаційно-аналітичні, регіональні спеціалізовані періодичні видання, у яких широко представлені й термінологіка, що ввійшла в активний професійний ужиток, і не кодифіковані номінації спеціальних понять, які свідчать про тенденції в розвитку терміносистеми.

Особистість, виражена в мові та крізь призму мови, реалізуючи свій комунікативний потенціал у професійному мовленні, виявляється в центрі процесів, пов'язаних із термінологічним регулюванням. Серед категорій, орієнтованих на комунікативно-прагматичний аспект професійного мовлення, виділяється і категорія оцінки. Семантика термінологічної одиниці може мати значення відповідності/невідповідності предмета номінації певних соціальних, етичних норм, які існують у суспільній свідомості, водночас необхідно відзначити, що оцінні значення й конотації в семантичній структурі термінологічних найменувань зазвичай співвідносяться зі сферою раціонального, а не емоційного в мові.

Антропоцентричними чинниками може бути зумовлений відбір синонімічних засобів номінації спеціальних понять, структурне варіювання термінологічних одиниць, особлива синтагматична сполучуваність термінологічної та загальноживаної лексики. Залучення матеріалів спеціалізованих

періодичних видань публіцистичної спрямованості, віддзеркалене мовлення провідних фахівців галузі освіти, численні інтерв'ю з освітянами можуть допомогти у вивченні питань впливу антропоцентризму на становлення і розвиток термінології.

У публіцистичні жанри термінологія галузі освіти іноді вводиться таким чином, що в тексті утворюються смислові опозиції термінолексики й різних стилістично маркованих мовних одиниць. Такі семантичні опозиції є засобами вираження іронії, гри й інших риторичних прийомів. Звернімося до фрагменту газетної статті, яка повідомляє суспільству про інформаційну кампанію з наміром зміцнення статусу *державної мови*: «16 липня 2021 р. – початок нового етапу втілення закону про *державну мову*, який забезпечить збільшення присутності *державної мови* в публічному просторі та зміцнення її статусу як *державної*» [3]. В Укрінформ знаходимо семантичну опозицію, що виражає мовну гру, спрямовану на кодування думки, її непрозорість, негнучкість та неоднозначність: «Найбільше міфів навколо закону про *державну мову* існує внаслідок набуття чинності на початку поточного року ряду норм щодо сфери обслуговування: мали штрафувати підприємців за неживання української мови як *державної* <...>» [5]. Терміни галузі освіти виявляються органічно зв'язаними з одиницями інших термінологічних систем, з елементами публіцистичного стилю.

Перед сучасним галузевим термінознавством висувається завдання вдосконалення терміносистеми галузі освіти. Необхідно певною мірою упорядкувати окремі термінологічні поля, осмислити факти ономазіологічного варіювання засобів термінологічної номінації, надати більшої точності характеру визначення спеціальних понять у словниках і довідниках галузевої термінологічної лексики.

Галузева термінологія зберігає знання певної сфери суспільної практики. У термінологічних словниках акумулюється когнітивно-культурологічна інформація, елементи якої мають національну й інтернаціональну спільність. Знання й розуміння співвідношення національного

й інтернаціонального у процесах термінологізації може надавати допомогу в ситуаціях міжмовної комунікації, яка отримує значне поширення в цій професійній сфері як важливий складник забезпечення процесу науково-професійного спілкування, термінологічна лексика сприяє розвитку пізнання і збагачення інформаційної картини світу.

Аналіз професійного дискурсу в розвідці свідчить, що вихідний матеріал, знання комунікантів визначають пресупозицію, яка впливає на такі сторони висловлювання, як його структурно-семантична надмірність або економія, безпосередньо проявляється в особливостях функціонування термінологічної лексики, насамперед в ономазіологічній варіантності номінацій спеціальних понять і структурному варіюванні термінологічних одиниць.

Термінологічна лексика галузі освіти створюється й функціонує в межах літературної мови, тому вона орієнтована насамперед на реалізацію загальнолітературних норм. Але в окремих випадках проблема становлення терміна може виявлятися в окремих обмеженнях на рівні граматики, пов'язаної зі специфікою вживання мовного знака у процесах термінологічної номінації.

Висновки і пропозиції. Прагматичний аспект фокусується на комунікативній ефективності стилістичного мовного відбору. Когнітивний аспект пов'язаний із моделюванням процесів і механізмів актуальної мовленнєвої діяльності, спрямованих на здійснення стилістичного вибору мовних одиниць, в умовах реальної взаємодії.

Отже, терміни галузі освіти – це слова чи словосполучення, які містять інформацію про поняття теорії та практики зазначеної поліфункціональної сфери, спрямованої на оптимізацію соціального розвитку суспільства. Особливості формування терміносистеми галузі освіти в сучасній українській мові зумовлені насамперед динамікою розвитку держави. Прагматика термінології галузі освіти зумовлена тим, що кожен термін цієї царини містить не лише спеціальну інформацію, але й наповнення відповідним змістом.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Бусел. Київ : Перун, 2002. 1440 с.
2. Постанова Кабінету міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.07.2021).
3. Профспілка працівників освіти і науки України. URL: <https://pon.org.ua/novyny/8839-ukrayinskoyi-stane-blshe-nformacyna-kampanya-z-zmchnennya-statusu-derzhavnoyi-movi.html> (дата звернення: 06.07.2021).
4. Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/sis/>
5. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3254447-movna-politika-u-sferi-npv-ak-derzava-povinna-rozvivati-ukrainsku-movu.html> (дата звернення: 07.07.2021).

**Borysov V. A. TERMINOLOGICAL LEXIS OF EDUCATIONAL SPHERE:
COMMUNICATIVE-PRAGMATIC ASPECT**

The communicative-pragmatic aspect of learning the Ukrainian language (for professional purposes) requires attention to communicative and pragmatic components of language / speech phenomena related to the subject of speech, the addressee, social permissions, or prohibitions on certain speech actions. The society presupposes the existence of typical spheres of communication, such as administrative, legal, scientific, educational and other ones. The use of terminological lexis depends on social and specific communicative situation.

Thorough studying of professional speech and its components, terminological lexis in particular, presupposes distinguishing between two aspects: the structure of terms and language competencies. Any text of professional orientation should be analyzed from the viewpoint of the category of language personality, which realizes the communicative potential in professional speech and is in the center of processes related to terminological regulation.

In the presented research, terminology and professional speech go beyond literary language and are interpreted as varieties of language functioning in accordance with a weakly expressed variable coloring. Variable characteristics of professional speech in this case are limited by professional lexis and are reduced mainly to the use of professionalisms. The speech of representatives of professional associations is distinguished by the presence of terms and professional speech patterns. The article defines the terminology of educational sphere on the example of communication between specialists, regardless of the form in which it is reflected: written or oral, formal, or informal communication.

The social structure of the language and the structure of speech behavior of people in the society are characterized by specific features due to the social nature of the language. These are the types of variation of the language, social characteristics of speakers, and conditions under which speech occurs. The distribution of language resources depends on the spheres and conditions of communication. Adequate perception of terms that belong to a particular sphere presupposes formation of basic rules designed to understand existing and new terms.

Key words: *terminological lexis, sphere of education, communicative-professional aspect, means of communication, professional communication, terminological studies, pseudo-terms.*